

Katedra w Łowiczu i jej kamieniarskie zabytki

Michał Ruszkowski¹, Janina Wiszniewska²

M. Ruszkowski J. Wiszniewska

Cathedral Basilica in Łowicz and its stony craft monuments. *Prz. Geol.*, 66: 437–443.

A b s t r a c t. Cathedral Basilica dedicated to the Assumption of the Blessed Virgin Mary and Saint Nicholas in Łowicz is a pearl among the monuments of Mazovia and the Łowicz region. It has been one of the most important centers of worship in Poland since the 12th century. Synods and political meetings of great importance to the history of our country were held within its walls. Visiting the cathedral, one intimidates the richness of the temple interior. Monumental altars, chapels in the aisles, tombstones, epitaphs and liturgical vessels made of colourful rocks allow us to fully admire the artistry of sculpture and architecture masters. Among the other temples, it is distinguished by the fact that it also plays the role of a mausoleum of the Primate and Archbishop of Poland. The twelve of them were buried in the catacombs of the church. The treasury and museum also store the relics of St. Wojciech and St. Wiktoria, the patron of the city of Łowicz and Łowicka Diocese from 1992. Thanks to the Cathedral history, beautiful stony craft monuments inside and relics of Polish Saints, the church is called the Primates Basilica or the Wawel of Mazovia.

Key words: Łowicz, stones in Cathedral Basilica, altars, tombstones, epitaphs

Usytuowany nad Bzurą Łowicz już od czasów wczesnego średniowiecza był jednym z najważniejszych grodów piastowskich na Mazowszu. W źródłach pisanych nazwa tego miasta pojawiła się po raz pierwszy w 1136 r., w bulli papieża Innocentego II. W piśmie tym papież uznał prawa arcybiskupów gnieźnieńskich do ziemi łowickiej (Czyż, 2010; Hanaka, 2012). Od XIII w. rezydowali w Łowiczu arcybiskupi metropolii gnieźnieńskiej, a od XV w. także biskupi z tytułem prymasa Polski. Potwierdzeniem ich obecności w grodzie jest tzw. Wielki przywilej dla Kościoła, wydany na synodzie w Borzykowiej w 1210 r. przez księcia Konrada Mazowieckiego (Czyż, 2010; Hanaka, 2012).

Najokazalszą budowlą Łowicza, która odegrała istotną rolę w historii miasta, jest bazylika katedralna pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja (ryc. 1), usytuowana przy Starym Rynku w centrum miasta. Tradycyjnie przyjmuje się, że fundatorem tej świątyni był piastowski książę Władysław Herman, który odwiedził gród w Łowiczu ok. 1100 r., po czym ustanowił parafię i ufundował wzniesienie drewnianej świątyni (Poniatowski, Kurz, 2010).

Już w XII w. kościół ten stał się jednym z najważniejszych ośrodków kultu katolickiego w Polsce. W 1433 r., za czasów arcybiskupa Wojciecha Jastrzębca (ok. 1362–1436), nadano mu status kolegiaty (Poniatowski, Kurz, 2010).

W XV w. w związku z rozwojem miasta w miejscu drewnianego kościoła wybudowano nową, monumentalną i prestiżową świątynię. W jej murach odbywały się synody, m.in. wielki synod kontreformacyjny w 1556 r. (Tazbir, 1966), i inne spotkania polityczne, mające ogromne znaczenie dla historii naszego państwa. Stała się ona miejscem spoczynku 12 arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski.

Ryc. 1. Katedra w Łowiczu – widok od strony południowej. Wszystkie fot. M. Ruszkowski

Fig. 1. Cathedral Basilica in Łowicz – view from the south. All photos by M. Ruszkowski

W XVI w. kolegiata łowicka pełniła rolę najważniejszej świątyni w Rzeczypospolitej. Od 1572 r. w czasach bezkrólestwa arcybiskupi byli interreksami Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, to znaczy zastępowali króla pod jego nieobecność (Czyż, 2010; Hanaka, 2012).

W skarbcu i muzeum katedry są przechowywane relikwie św. Wojciecha – patrona Polski i św. Wiktorii – patronki Łowicza i diecezji łowickiej. Za sprawą bogatej historii, pięknych kamiennych zabytków i relikwii świętych jest nazywana Bazyliką Prymasowską lub Wawelem Mazowsza (Czyż, 2010; Hanaka, 2012).

¹ Państwowy Instytut Geologiczny – Państwowy Instytut Badawczy, ul. Rakowiecka 4, 00-975 Warszawa; janina.wiszniewska@pgi.gov.pl.

² Wydział Geologii, Uniwersytet Warszawski, ul. Żwirki i Wigury 93, 02-089 Warszawa.

W 1992 r. papież Jan Paweł II odwiedził łowicką kolegiatę i nadał jej rangę katedry, a w 1999 r. tytuł bazyliki katedralnej. Uchwałą sejmiku z 13 listopada 2012 r. zabytek ten został wpisany na listę pomników historii Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z dn. 13.11.2012 r., poz. 1239).

ARCHITEKTURA KATEDRY

Świątynię pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny wzniesiono w Łowiczu w XII w. Była to wówczas budowla drewniana o płytkim fundamentowaniu. Gdy w 1433 r. uzyskała rangę kolegiaty, władze miasta postanowili zbudować kościół murowany. W latach 60. XV w. arcybiskup Jan ze Sprowy rozpoczął budowę nowego, murowanego kościoła. Do wzniesienia tej budowli użyto palonej cegły gotyckiej, przetykanej eratykami oraz darniowymi rudami żelaza, które licznie występują wokół Łowicza (Tyszler, 1994). Do dziś dość duże fragmenty muru gotyckiego przetrwały w północnej ścianie prezbiterium. Mają one układ muru typu polskiego, obecnego w budownictwie od XIV do XVI w. Konstrukcja tego typu muru polega na naprzemiennym układaniu cegły w każdej warstwie, raz z boku dłuższego – tzw. wozówka, raz z boku krótszego – tzw. główka (Tyszler, 1994).

Współczesna bryła bazyliki katedralnej w Łowiczu nawiązuje do założeń dawnego kościoła z XII w., w którym

prezbiterium było zwrócone ku wschodowi. Jest to zgodne z wczesnośredniowiecznym kanonem budowy kościołów chrześcijańskich, pochodzącym z X w., który nawiązywał do tradycyjnego przekazu o nadejściu Chrystusa Zbawiciela ze wschodu. Kościoły o takim założeniu architektonicznym noszą miano orientowanych (Tazbir, 1966).

Gotycka budowla, ufundowana przez arcybiskupa Jarosława Bogorię ze Skotnik, została uwieczniona w dziele Geорга Brauna, na rycinie Franza Hogenberga ukazującej widok miasta najprawdopodobniej z 1617 r. Na podstawie tego obrazu, biorąc poprawkę na nieścisłości artystyczne i autorskie, wielu badaczy architektury określa tę budowlę jako stosunkowo skromny, bezwieżowy, trójnawowy kościół halowy (tzn. o nawach równej wysokości), z prezbiterium zwróconym w kierunku wschodnim (Tyszler, 1994; Czyż, 2010).

Do początków XVI w. świątynia nie podlegała większym przebudowom. W 1525 r. pożar miasta zniszczył gotycko-renesansowe wyposażenie kolegiaty oraz blisko 70% miasta. Natychmiast po pożarze rozpoczęto szeroko zakrojone prace remontowo-budowlane, mające na celu odbudowę kościoła (Czyż, 2010).

Generalna przebudowa świątyni, w stylu przełomu renesansu i polskiego baroku, nastąpiła dopiero w XVII w., pod okiem prymasa Henryka Firleja. Prace rozpoczęto w 1623 r. od wzniesienia dwóch zachodnich wież. W połowie XVII w. Tomasz Poncino podwyższył boczne ściany nawy głównej, przez co nadał budowli kształt bazyliki (Hanaka, 2012), a między wieże wkomponował okazałą, barokową fasadę (Czyż, 2010).

Strefę przyołtarzową rozbudowano wówczas o dwie kaplice. Po prawej stronie od głównego ołtarza usytuowano kaplicę św. Wiktorii, a po lewej – kaplicę Pana Jezusa Ukrzyżowanego. Tak przebudowana świątynia utrzymała główną oś na linii wschód–zachód. Docelową formę kolegiaty określiły wcześniejsze i dobudowane boczne kaplice prymasowskie (Tyszler, 1994). W ich murach znaleźli wieczny spoczynek arcybiskupi: Jakub Uchański, Jan Tarnowski, Jan Wężyk, Jan Lipski i Adam Ignacy Komorowski.

Wnętrze świątyni nakryto sklepieniem krzyżowym, z dzielącymi je gurtami o łukach prostopadłych do dłuższej osi pomieszczenia. W celu zakrycia różnicy w stylach budowlanych stopniowo ozdobiono wnętrze kościoła bogatą sztukaterią autorstwa Jana Chrzyciela Falconiego (ryc. 2).

Ściany kolegiaty, które zostały dobudowane w stylu barokowym, skonstruowano z różnych typów cegieł: gotyckich, renesansowych i barokowych, luźno spojonych zaprawą wapienną (Tyszler, 1994).

Ryc. 2. Ozdobione sztukateriami, barokowe wnętrze katedry w Łowiczu. Do ołtarza prowadzi posadzka z wapieni morawickich i bolechowickich
Fig. 2. Baroque inside of the cathedral in Łowicz, decorated with mouldings. A floor leading to the altar is made of limestones from Morawice and Bolechowice

Pod koniec XVIII w. przed kolegiatą ustawiono wolno stojącą dzwonnice projektu Szymona Bogumiła Zuga (Czyż, 2010).

KAMIENNE ZABYTKI KATEDRY W ŁOWICZU

Opieka prymasów i liczne donacje sprawiły, że kolegiata w Łowiczu stała się perłą wśród zabytków ziemi łowickiej i całego Mazowsza (Willman, Kryściak, 2017). Starannie wykonane kamienne ołtarze, kaplice w nawach bocznych, nagrobki, epitafia i naczynia liturgiczne nakazują podziwiać kunszt mistrzów rzeźby i architektury.

Do ozdobienia przyziemnego pasa fasady katedry wykorzystano płyty piaskowca szydłowieckiego, a jako płyty uzupełniające – piaskowce żerkowickie. Niestety, wszystkie skały okładzinowe ulegają stopniowej deterioracji biologicznej i chemicznej. Jej efekty są widoczne pod postacią ubytków, złuszczeń, spękań oraz charakterystycznych, zielonych przebarwień (Wiszniewska, Ruszkowski, 2018; Ruszkowski, Wiszniewska, 2018a, b). Okładziny były często wymieniane lub oczyszczane podczas licznych prac renowacyjnych. Obecne płyty pochodzą z połowy XX w. (Hanaka, 2012).

Wyżej na zewnętrznych ścianach widnieją malarskie imitacje pilastrów i obramowań świątyni. Należy nadmienić, że są one wykonane z niezwykłą dbałością o szczegóły.

Do wnętrza katedry prowadzi bogaty barokowy portal z piaskowca szydłowieckiego (ryc. 3). Umieszczono w nim

Ryc. 3. Wejście główne do katedry w Łowiczu
Fig. 3. The main entrance to the church in Łowicz

tablicę erekcyjną z 1652 r., a ponad nią herb Pomian. Tablicę wykonano z modnego w tamtym czasie czarnego wapienia dębnickiego. Pochodzenie skały potwierdzają charakterystyczne dla niej gruzełki węglań wapienia i biała patyna, powstała w wyniku działania czynników atmosferycznych. Tablica oraz herb są obecnie mocno zniszczone. W celu ukrycia defektów herb pokryto farbą (Czyż, 2010; Kołodziejczyk, 1986).

Ciekawym zabytkiem jest chrzcielnica z piaskowca skandynawskiego (ryc. 4), datowana na XV w., ustawiona obok bocznego wejścia do kolegiaty. Dokładne pochodzenie skały nie zostało rozpoznane, ponieważ nie można pobierać z niej próbek do badań. Odnalezienie tego naczynia na terenie świątyni wskazuje, że pełniło ono funkcje sakralne, chociaż jego kształt wskazuje raczej na pełnienie innych funkcji.

Ryc. 4. Chrzcielnica z XV w.
Fig. 4. Baptismal font from the 15th century

W ścianie po lewej stronie od głównego wejścia do katedry znajduje się nagrobek Marcina i Anny Śleszyńskich (ryc. 5 i 6 – patrz str. 457), wykonany ok. 1578 r. Obecną formę uzyskał on podczas remontu kolegiaty w latach 1642–1654. Jest to jeden z nielicznych przykładów sztuki sepulkralnej XVI w., zachowanych na ziemi łowickiej (Willman, Kryściak, 2017). Płyty wotywnie nagrobka wykonano z wapienia facji amonitico rosso o charakterystycznych dla tej skały białych przebarwieniach kalcytowych, oraz z wapienia facji Adnet (Lollino i in., 2015). Nagrobek ma łąty wykonane z wapienia Adnet oraz zbliżonego do niego kolorem wapienia jurajskiego z okolic Linzu. Płyta nagrobna Anny jest zaś w całości wykonana z wapienia Adnet (Włodarczyk, 2012). Skała ta ma niejednorodną, gruzłowatą teksturę. Od wapienia facji amonitico rosso odróżniają ją ciemniejsze lepszczki i ciemniejsze zabarwienie gruzełków oraz rozmycie ich granic, jak też obecne w skale skamieniałości. Cechą nadającą mu szczególne walory dekoracyjne jest obecność pojedynczych, stosunkowo grubych, miejscami zielonoszarych, szarych

i bladezielonych linii przebarwień, spowodowanych obecnością kwarcu i glaukonitu.

Naprzeciw nagrobka Śleszyńskich znajduje się kamienna chrzcielnica wykonana na przełomie XVI i XVII w. (ryc. 7), pozbawiona metalowej obejmy, charakterystycznej dla tego typu obiektów, i metalowej pokrywy. Chrzcielnica ta pełni obecnie rolę wejściowej kropielnicy z wodą święconą. Jej kielich wykonano z wapienia z okolic Salzburga, a nogę z wapienia morawickiego. Ponad chrzcielnicą znajduje się epitafium ks. Andrzeja Retke (ryc. 8) z czerwonego granitu ukraińskiego, prawdopodobnie z granitu żytomierskiego.

Po lewej stronie ołtarza znajduje się kaplica Pana Jezusa Ukrzyżowanego, zwana również kaplicą prymasa Adama Ignacego Komorowskiego, która powstała ok. 1764 r. Została ona zaprojektowana i prawdopodobnie wykonana przez Jakuba Fontanę. Jest to kaplica stylizowana na barok włoski i francuski (Poniatowski, Kurz, 2010; Włodarczyk, 2013). Prowadzi do niej portal łukowy z wapienia dębnickiego. W środkowej części kaplicy znajduje się drewniany ołtarz z cudownym krzyżem, słynącym z licznych uzdrowień. Po prawej stronie znajduje się masywny i wysoki na ponad 3,5 m nagrobek prymasowski (ryc. 9 – patrz str. 457). Jest on wykonany z wapienia dębnickiego, a figury amorfów wraz z podobizną prymasa zostały wyrzeźbione w marmurze karraryjskim. Nagrobek wpisuje się w obecną wówczas na terenach Rzeczypospolitej modę na biel i czerń, zwaną erą czarnego marmuru (Sygietyńska, 1978; Heflik, 1989). Biel miała symbolizować czystość, a czerń umartwienie i pobożność. Moda ta przenikała do naszego kraju z Hiszpanii i Włoch, gdzie dominowała jeszcze do początku XIX w. (Sygietyńska, 1978).

Ryc. 7. Chrzcielnica przy w wejściu do katedry
Fig. 7. Baptismal font at the entrance to the church

Obok kaplicy Pana Jezusa Ukrzyżowanego znajdują się płyty wotywyne księży i zakonników związanych z kolegiatą (ryc. 10). Płyty te, wykonane z wapieni dębnickich, pochodzą z przełomu XVII i XVIII w., kiedy to kamieniołomy w Dębniku przeżywały złoty okres świetności.

Ryc. 8. Epitafium ks. Andrzeja Retke
Fig. 8. Epitaph of priest Andrzej Retke

Ryc. 10. Epitafium księży związanych z kolegiatą
Fig. 10. Epitaph of the priests associated with the collegiate

Ryc. 11. Nagrobek ks. Stanisława Krajewskiego
Fig. 11. The tombstone of priest Stanisław Krajewski

Największy jest nagrobek ks. Stanisława Krajewskiego, mierzący ponad 3 m wysokości (Poniatowski, Kurz, 2010). Pośród innych płyt wyróżniają się bogato zdobione epitafia upamiętniające ks. Władysława Obidowskiego i Kazimierza Pilichowicza, donatora kolegiaty (Poniatowski, Kurz, 2010).

Na lewo od kaplicy znajduje się epitafium Mikołaja Łajszczewskiego (ryc. 12). Skomponowano je z czarnej płyty wapienia dębnickiego i dwóch kolumn z różanki świętokrzyskiej (Czyż, 2010). Postać zmarłego wykonano prawdopodobnie z wapienia, jednak w wielu opracowaniach pojawiają się tezy, że jest to alabaster (Poniatowski, Kurz, 2010). Bardzo trudno to zweryfikować, bo epitafium to wisi na wysokości prawie 4 m nad posadzką.

→

Ryc. 14. Nagrobek prymasów Andrzeja i Władysława Leszczyńskich

Fig. 14. The tombstone of Primate Andrzej and Primate Władysław Leszczyński

Ryc. 12. Epitafium Mikołaja Łajszczewskiego
Fig. 12. Epitaph of Mikołaj Łajszczewski

W sąsiedztwie ołtarza głównego znajduje się nagrobek prymasa Henryka Firleja (ryc. 13 – patrz str. 457) oraz łączony nagrobek prymasów Andrzeja i Władysława Leszczyńskich (ryc. 14). Nagrobek prymasa Firleja skomponowano z importowanych marmurów Noir Belge z Namur nad Mozą i olandzkiego wapienia Dälle (Włodarczyk, 2013). Biała rzeźba klęczącego prymasa została wykonana z alabastru imitującego marmur karraryjski.

W nagrobku prymasów Andrzeja i Władysława Leszczyńskich wapienń dębnicki połączono z białym marmurem świętokrzyskim. Płytę zwieńcza herb rodowy prymasów – ponad nim znajduje się jeszcze kapelusz prymasowski z różanki świętokrzyskiej (ryc. 14).

Obok wejścia do zakrystii znajduje się wielka płyta nagrobku prymasa Jana Przerebskiego, wykonana z wapienia Adnet. Poniżej nagrobka umieszczono płytę z wapienia salzburskiego i amonitico rosso (Włodarczyk, 2012). Postać zmarłego zwraca uwagę swoim ubiorem – zbroja rycerska i ornat. Taki strój wskazuje na pochodzenie prymasa z rodu rycerskiego. Jest to jedyny nagrobek tego typu na Mazowszu (Tazbir, 1966).

Po prawej stronie od ołtarza, przed wejściem do kaplicy św. Wiktora znajduje się nagrobek prymasa Jakuba Uchańskiego (ryc. 15), zaaranżowany przez Eraima Szregera w 1782 r. (Poniatowski, Kurz, 2010). Postać zmarłego wyrzeźbiono w alabastrze ukraińskim, prawdopodobnie skowiatyńskim. Pierwotnie płyta ta miała być wykonana z piaskowca inkrustowanego alabastrem, jednak problemy logistyczne, związane z niestabilną gospodarką w okresie rozbiorowym, uniemożliwiły sprowadzenie kamieni do Łowicza.

Ryc. 15. Nagrobek prymasa Jakuba Uchańskiego (1502–1581)
 Fig. 15. The tombstone of Primate Jakub Uchański (1502–1581)

W związku z tym cokół nagrobny wykonano ze stiuku wykończonego elementami zabarwionymi na czerwono (Poniatowski, Kurz, 2010). Prymasa ukazano we śnie, w pełnym ornatie.

Wielkie wrażenie wywiera na zwiedzających kaplica Trójcy Świętej, którą dobudowano w latach 1609–1611 z polecenia prymasa Jana Tarnowskiego (Poniatowski, Kurz,

Ryc. 16. Nagrobek rycerski Piotra Tarnowskiego
 Fig. 16. The knight tombstone of Piotr Tarnowski

Ryc. 17. Kamienna posadzka w kaplicy
Fig. 17. Stone floor in the chapel

2010). Kaplicę tę zaplanowano na planie kwadratu z kopułą zakończoną latarnią. Ołtarz kaplicy wykonano z wapieni dębnickich oraz wapieni Adnet, portal z piaskowca szymborskiego, a dwie masywne kolumny z wapieni Adnet. W centrum ołtarza i u jego szczytu znajdują się rzeźby i płaskorzeźby wykonane z tzw. marmuru błogosławionej Salomei, pochodzącego z okolic Krakowa.

Naprzeciwko ołtarza znajduje się cenny na skalę ogólnopolską nagrobek rycerski prymasa Piotra Tarnowskiego (ryc. 16). Podstawę nagrobka wykonano z wapieni z Salzburga lub wapieni z Linzu, a tablice, blaty i parapety z wapieni dębnickich (Poniatowski, Kurz, 2010). Renesansową formę tego monumentu połączono z elementami barokowymi. Piękna postać śpiącego rycerza jest przykładem najlepszego kunsztu rzeźbiarskiego. Trwają jednak debaty nad materiałem, z jakiego została wykonana. Jest to prawdopodobnie marmur kielecki o cechach zbliżonych do różnanki świętokrzyskiej. Niestety, brak możliwości pobrania próbek do badań uniemożliwia rozstrzygnięcie sporu.

Na uwagę zasługują także piękne kamienne posadzki, ułożone z różnokolorowych piaskowców, wapieni i marmurów. W kolegiacie znajduje się 7 odmian posadzek, wykonanych w różnych okresach historycznych. Późno-renańsowe i współczesne posadzki zakładkowe w środkowej części kolegiaty wykonano z wapieni morawickich i bolechowickich. Barokowe posadzki typu karo, znajdujące się w nawach bocznych i kaplicach, są wykonane z wapienia dębnickiego i wapienia morawickiego (ryc. 17). Współczesne posadzki przy ołtarzach bocznych wykonano w więk-

szości z wapienia morawickiego i bolechowickiego. Posadzka przed ołtarzem głównym została ułożona we wzór typu karo z czarnych wapieni dębnickich i wapieni facji amonitico rosso. W zakrystiach znajdują się posadzki ułożone ze wszystkich odmian wymienionych skał. Prawdopodobnie w ten sposób chciano wykorzystać nadwyżki pozostałych po budowie płyt kamiennych.

PODSUMOWANIE

Bazylika katedralna pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i św. Mikołaja w Łowiczu została uznana za pomnik historii na mocy ustawy. Jest to najwyższy wyraz uznania państwa Polskiego dla dziedzictwa i historii, jaką przechowuje (Dz.U. z dn. 13.11.2012 r. poz. 1239). W celu pełniejszego petrograficznego opracowania najważniejszych zabytków sztuki kamieniarskiej zgromadzonych w bazylice należałoby poddać dokładniejszym badaniom obiekty kamienne oraz przeprowadzić kwerendę w archiwach diecezjalnych.

Autorzy pracy pragną podziękować recenzentom prof. dr. hab. Jerzemu Nitychorukowi i dr inż. Beacie Figarskiej-Warchoł za ich pracę przyczyniającą się do podniesienia walorów merytorycznych artykułu. Szczególne podziękowania autorzy pragną złożyć dr Annie Mader za okazaną pomoc w nadaniu ostatecznego kształtu tej pracy.

LITERATURA

- CZYŻ A.S. 2010 – Łowicz – Kolegiata Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Agencja Wyd. Egross. Wyd. AiR, Warszawa.
- HANAKA A. 2012 – Łowicz – Bazylika Katedralna (dawna Kolegiata Prymasowska) pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Nar. Inst. Dziedzictwa, Warszawa.
- HEFLIK W. 1989 – Kamienie ozdobne Polski. Wyd. Geol., Warszawa.
- KOŁODZIEJCZYK R. 1986 – Łowicz, dzieje miasta. Wyd. Kołodziej, Warszawa.
- LOLLINO G., MANCONI A., GUZZETTI F., CULSHAW M., BOBROWSKY P., LUINO F. 2015 – Adnet Marble, Untersberg Marble and Leitha Limestone – Best Examples Expressing Austria's Physical Cultural Heritage. Sustainable Planning and Landscape Exploitation, 253–257.
- PONIATOWSKI S., KURZ U. 2010 – Kościoły diecezji Łowickiej. Nasze dziedzictwo. Wyd. Studio Plus, 8–19.
- ROZPORZĄDZENIE Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 października 2012 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Łowicz – Bazylika Katedralna (dawna Kolegiata Prymasowska) pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny” – Dz.U. z dn. 13.11.2012 r., poz. 1239.
- RUSZKOWSKI M., WISZNIEWSKA J. 2018 – Deterioracja materii skalnej, cz. II, Zagrożenia biologiczne. Nowy Kamieniarz, 101: 88–94.
- RUSZKOWSKI M., WISZNIEWSKA J. 2018 – Deterioracja materii skalnej, cz. III, Kropla draży skalę. Nowy Kamieniarz, 102: 84–88.
- SYGIETYŃSKA H. 1978 – Kamień w architekturze i rzeźbie Warszawy. PWN, Warszawa.
- TYSZLER L. 1994 – Archeologiczny przyczynek do dziejów kolegiaty w Łowiczu. Acta Univ. Lodz., Fol. Archaeol., 18: 127–143.
- TAZBIR J. 1966 – Historia kościoła katolickiego w Polsce (1460–1795). Wyd. Wiedza Powszechna, Warszawa, 54.
- WILLMAN A., KRYŚCIAK Z. 2017 – Wszystkie kolory Łowicza i ziemi łowickiej – przewodnik. Urząd Miejski w Łowiczu – Biuro ds. Kultury, Sportu, Turystyki i Organizacji Pozarządowych. Wyd. Marcopolo.
- WISZNIEWSKA J., RUSZKOWSKI M. 2018 – Deterioracja materii skalnej, cz. I. Nowy Kamieniarz, 100: 86–90.
- WŁODARCZYK M. 2012 – Import i zastosowanie „czerwonych marmurów” w małej architekturze i rzeźbie w Rzeczypospolitej od XIV do I połowy XVII w., <http://www.fundacja-hereditas.pl/portal/kamien.php>
- WŁODARCZYK M. 2013 – *Marmo bianco statuario* z Carrary oraz inne importowane gatunki marmurów włoskich i istryjskich w małej architekturze i rzeźbie na terenie dawnej Rzeczypospolitej od XVI do końca XVIII wieku, <http://www.fundacja-hereditas.pl/portal/kamien.php>

Bazylika katedralna w Łowiczu i jej kamieniarskie zabytki (patrz str. 437)
Cathedral Basilica in Łowicz and its stony craft monuments (see p. 437)

Ryc. 5 i 6. Nagrobek Marcina i Anny Śleszyńskich – wapień amonitico rosso. Wszystkie fot. M. Ruszkowski
Fig. 5 and 6. Gravestone of Marcin and Anna Śleszyński – limestone amonitico rosso. All photos by M. Ruszkowski

Ryc. 9. Nagrobek prymasa Komorowskiego – wapień dębnicki
Fig. 9. The tombstone of Primate Komorowski – Dębnik limestone

Ryc. 13. Nagrobek prymasa Henryka Firleja – marmur Noir Belge
Fig. 13. The tombstone of Primate Henryk Firlej – Noir Belge marble